

Beata Jadwiga Szpetkowska¹

Uniwersytet Papieski Jana Pawła II w Krakowie

Zamienniki pokut w ujęciu irlandzkich i brytyjskich ksiąg pokutnych

Streszczenie

Artykuł omawia zamienniki pokuty występujące w irlandzkich i brytyjskich księgach pokutnych, wydanych przez Arkadiusza Barona i Henryka Pietrasa (zob. *Księgi pokutne*, Kraków 2011, s. 1-259). Zamienniki pokut znajdujemy w *Canones Hibernenses*, c. 650; *Poenitentiale Cummaeani* (VII wiek); *Discipulus Umbriensium*; *Capitula Theodori*; *Excarspum de canonibus catholicorum Patrum vel Poenitentiale ad remedium animarum domini Egberti archiepiscopi Eburacae civitatis* (lata 732–766) oraz w *Sancti Egberti Eboracensis archiepiscopi poenitentiale libri V* (VIII wiek). Większość zamienników umożliwia zmianę długiej i uciążliwej pokuty postu o chlebie i wodzie na krótszą i mniej uciążliwą, a nawet na zmianę formy pokuty postnej na odmówienie modlitw (np. psalmów, *Ojcie nasz* itp.), klęknięcie, a w przypadku ludzi zamożnych na przekazanie odpowiedniej sumy pieniędzy na jałmużnę dla biednych, dla mnichów lub na potrzeby kościoła. Problemem teologicznym związanym z zamiennikami pokuty jest łatwa formalizacja i minimalizacja otrzymanej pokuty, czyli praktykowanie rytów chrześcijańskich bez autentycznego nawrócenia, do którego wzywał Jezus.

Słowa kluczowe: irlandzkie i brytyjskie księgi pokutne, zamienniki pokuty

Summary

The Commutations of Pences according to the Irish and British Penitentiales

This article deals with the commutations of penance in the Irish and British Penitentiales published by Arkadiusz Baron and Henryk Pietras in *Libri poenitentiales*

---

¹ Beata Jadwiga Szpetkowska (ORCID: 0000-0002-5867-867X) – mgr inż. nauk rolniczych w zakresie fizjologii roślin na Uniwersytecie Rolniczym w Krakowie, mgr nauk teologicznych, aktualnie doktorantka Wydziału Teologicznego UPJPII w Krakowie. Zainteresowania naukowe autorki dotyczą historii dogmatu i zagadnień moralnych. Opracowała problematykę jałmużny w *Kazaniach do ludu* (1–80) św. Cezarego z Arles. Obecnie zajmuje się zagadnieniami praktyk pokutnych w Kościele starożytnym. Adres: ul. Bronowicka 44/skr. poczt. 91, 30–093 Kraków. E-mail: szpetkow@op.pl.

(Kraków 2011, s. 1–259). The penitentials in which we find the commutations are: *Irish Canons (Canones Hibernenses, c. 650)*; *Poenitentiale Cummaeani* (seventh century); *Discipulus Umbriensium*; *Capitula Theodori*; *Excarsum de canonibus catholicorum Patrum vel Poenitentiale ad remedium animarum domini Egberti archiepiscopi Eburacae civitatis (732–766)*; *Sancti Egberti Eboracensis archiepiscopi poenitentiale libri V* (eighth century). Most of the commutations give opportunity to change the long and difficult prescribed penance of fasting on bread and water for a shorter and less difficult one and to change its form to repeated prayers (i.e. psalms, canticles, *Our Father*), genuflections or even in the case of a prosperous man by giving a specified quantity of money as alms to the poor, monks or a church. The commutations could easily be used to minimize and formalize accepted penance. It means, practicing the Christian religion without real *metanoia*, as Jesus thought.

Keywords: Irish and British Penitentials, commutations

W *Księgach pokutnych* wydanych dwujęzycznie (w języku oryginalnym z przekładem polskim) najliczniejszą i najbardziej obszerną grupą są księgi irlandzkie i brytyjskie, powstałe od V do VIII wieku². Wpływały one na praktykę pokutną najpierw na Wyspach, a od VIII wieku, gdy zostały przeniesione na kontynent przez mnichów³, w całym Kościele łacińskim. Pokuta przestała być publiczna, a stała się prywatna i dostępna dla wszystkich, zarówno dla osób świeckich, jak i duchownych. Możliwość jej wielokrotnego powtarzania, a właśnie to zapewniały wspomniane księgi, sprawiła, że nie była już więcej odkładana na koniec życia w obawie przed recydywą niedopuszczalną wcześniej przez *Pasterza Hermasa*⁴. Księgi te podkreślały zadośćuczynienie za popełnione grzechy, a jedną z większych nowości, które wprowadziły, były zamienniki pokuty (*commutationes*), czyli przepisy dotyczące możliwości zamiany wyznaczonej już i przyjętej kanonicznie pokuty na inną⁵. Podobnie jak księgi irlandzkie i brytyjskie, także zawarte w nich zamienniki pokuty, są najstarsze

---

² Por. *Księgi pokutne (tekst łaciński, grecki i polski)*, układ i oprac. A. Baron, H. Pietras, Kraków 2011 (Synodi et Collectiones Legum [dalej: SCL], 5): s. 1–259 (21 ksiąg irlandzkich i brytyjskich); s. 261–402 (11 ksiąg galijskich i italskich); s. 404–476 (4 księgi hiszpańskie); s. 478–492 (2 księgi greckie).

³ Por. *Introduction*, w: *Libri poenitentiales*, dz. cyt., s. XII (SCL 5).

⁴ Por. *Hermas, Pasterz* 29, 8; „Dla sług Bożych jest tylko jedna pokuta”, s. 231 (Biblioteka Ojców Kościoła [dalej: BOK], 10). W języku greckim jest tu wyrażenie *mia metanoia*.

⁵ Por. *Wprowadzenie*, w: *Księgi pokutne*, dz. cyt., XVI–XVII oraz XX (SCL 5).

i najbardziej rozbudowane. Ludwig Bieler wskazuje na cztery zasadnicze różnice pomiędzy praktyką pokutną w ujęciu synodu św. Patryka w 456 roku a praktyką starożytnego Kościoła na kontynencie. Na Wyspach: pokuta była stopniowana nie tylko ze względu na naturę grzechu, ale także na stan grzesznika; pokuta była wyznaczana nie przez biskupa ani jego delegata, ale przez spowiednika wybranego przez penitenta; w większości proponowane pokuty były krótsze niż na kontynencie, a przez to możliwe do powtarzania; dłuższe pokuty praktykowano wyłącznie w klasztorach, a to z kolei dawało pokutnikowi możliwość związania się ze wspólnotą⁶. Moim zdaniem właśnie wymienione tu różnice doprowadziły do powstania zamienników pokuty wszędzie tam, gdzie pojawiała się pokuta taryfikowana, charakterystyczna dla ksiąg pokutnych.

W niniejszym artykule interesują nas zamienniki pokut w irlandzkich i brytyjskich księgach pokutnych. Postaramy się odpowiedzieć, na ile to będzie tylko możliwe: jaki był ich cel i rola we wspólnotach chrześcijańskich oraz jakie rodzaje pokuty i na jakie inne można było je zamieniać?

Zamiennikami pokuty zajmował się prof. Cyrille Vogel (1919–1982), jeden z najlepszych znawców historii pokuty i ksiąg pokutnych. O zamiennikach pisze on w III rozdziale swojej monografii poświęconej opracowaniu różnorodności tychże ksiąg⁷. Interesują nas także dwie publikacje wydane po jego śmierci. Pierwszą pod względem chronologicznym wydała w 1988 roku Clara Achille Cesarini pt. *Il peccatore e la penitenza nel medioevo*. Jeden z jej rozdziałów nosi tytuł *Le liste di commutazioni penitenziali* (Listy zamienników pokuty)⁸, w którym na początku prof. Vogel stwierdza, że wykazy te powstawały razem z pojawieniem się taryf pokutnych i były dołączane w formie aneksów. Podobnie jak większość

⁶ Por. L. Bieler, *The Irish Penitentials: Their Religious and Social Background*, Berlin 1966, s. 332 (Studia Patristica, 8). Tekst polski synodu św. Patryka zob. *Księgi pokutne*, dz. cyt., s. 2*-6 (SCL 5).

⁷ Por. C. Vogel, *Les „Libri paenitentiales”*, Turnhout-Belgium 1978, s. 47–49 [*Les commutations pénitentielles*] oraz s. 49–55 [*Les différentes variétés de la commutation*] (Typologie des Sources du Moyen Âge Occidental, 27).

⁸ Por. C. Vogel, *Il peccatore e la penitenza nel Medioevo. II Edizione italiana riveduta e ampliata*, a cura di C. A. Cesarini, Torino 1988, s. 197–205.

ksiąg pokutnych były anonimowe, nawet jeśli powoływały się na czyjś autorytet lub przypisywały je znanym postaciom, np. Teodorowi czy Bonifacemu. Z teologicznego punktu widzenia ważne jest stwierdzenie, że zamienniki pokuty powstawały razem księgami pokutnymi. Dlatego zrozumienie ich genezy może pogłębić poznanie taryf pokutnych, które występują we wszystkich zbiorach pokutnych⁹. Następnie Vogel podaje przykłady zamiany pokuty na formę pieniężną, na intencje mszalne połączone z praktyką postu oraz z możliwością podejmowania postu za grzechy innych osób¹⁰.

Drugą pośmiertną publikację Vogla wydał Alexandre Faivre w 1994 roku¹¹. Jest to zbiór jego prac dotyczących pokuty, w którym o zamiennikach czytamy w drugiej części artykułu pt. *Composition légale et commutations dans le système de la pénitence tarifée*¹².

Nasuwa się pytanie, czy taryfy pokutne nie zmieniały „ducha” pokuty w „literę” (por. 2 Kor 3, 6), a dokładniej mówiąc w liczbę podejmowanych „akcji” pokutnych. Pytanie jest ważne m.in. dlatego, że i dziś w wielu praktykach pokutnych dominuje ilość powtarzanych modlitw i podejmowanych umartwień. Warto przypomnieć, że łacińskim słowem *paenitentia* (pokuta) oddano w starożytności chrześcijańskiej greckie słowo *metanoia* (nawrócenie). Dotyczy to przekładów Nowego Testamentu (*Vetus latina*; Wulgata) oraz dzieł pisarzy chrześcijańskich (*Pasterz Hermasa* odczytany jako dzieło o pokucie, a nie o nawróceniu; pisma Tertuliana itd.)¹³. Tłumaczenie greckiego słowa *metanoia* łacińskim słowem *paenitentia* według Barona zniekształca jej ideę, bo „wyraża tylko jeden jej aspekt”. Być może dlatego autor ten stara się nie tłumaczyć tego słowa,

---

⁹ Genezę przepisów pokutnych omawia H. Pietras, *La genesi delle indulgenze*, „Gregorianum” 99 (2018) no 2, s. 315–33.

¹⁰ Por. C. Vogel, *Il peccatore e la penitenza nel Medioevo*, dz. cyt., 198–199.

¹¹ Por. C. Vogel, *En rémission des péchés. Recherches sur les systèmes pénitentiels dans l'Eglise latine*, Aldershot 1994 (Collected Studies, 450).

¹² Por. C. Vogel, *En rémission des péchés*, dz. cyt., V, 1–38.

¹³ Por. F. Szulc, *Syn Boży w „Pasterzu” Hermasa: świadectwo chrystologii judeochrześcijańskiej*, Katowice 2006, s. 33–34 (Studia Antiquitatis Christianae, 2); A. Baron, *Świętość a ideały człowieka (Ojcowie Apostołscy, Klemens Aleksandryjski, Orygenes)*. Studium teologiczne na tle modeli filozoficzno-religijnych, Kraków 2013, s. 218.

ale zachowuje termin *metanoia*¹⁴. Współczesne przekłady Biblii na języki nowożytne preferują „nawrócenie” jako tłumaczenie greckiego słowa *metanoia*. Jednakże w przypadku pism łacińskich, w których natrafiamy na wyraz *paenitentia*, nawet wtedy gdy wiadomo, że oddaje ono greckie słowo *metanoia*, zostaje ono oddane słowem „pokuta”. Dotyczy to również ksiąg pokutnych (*libri poenitentiales*). We wstępie księgi pokutnej *Discipulus Umbriensium* czytamy, że Jezus jako lekarstwo dla grzeszników polecił czynienie pokuty słowami zapisanymi w Mt 4, 17: *paenitentiam agite*, „czyńcie pokutę” (por. SCL 5, 132), a po grecku wyrażono to o wiele wcześniej słowem *metanoieite*.

Vogel pisze ogólnie o liście zamienników pokuty, wśród których wyróżnia dwa rodzaje. Pierwszym jest zamiana postu na modlitwę i inne rodzaje umartwienia, drugim zaś zamiana pokuty na celebrowanie mszy świętych lub ofiary pieniężne¹⁵. Vogel podaje przykłady zamiany postu na formę pieniężną (1 denar za 1 dzień postu; 3, 10, lub 20 denarów, w zależności od możliwości danej osoby, za 7 tygodni; służąca lub służący za 1 rok; 26 solidów w złocie za 1 rok oraz 60 solidów w złocie za 3 lata postu); zamiany postu na intencje mszalne (1 msza za 7 dni postu; 10 mszy za 4 miesiące; 20 mszy za 7 lub 9 miesięcy w zależności od taryfy; 30 mszy za rok postu) oraz przykłady taryfy intencji mszalnych (1 solid w złocie za 2 msze; 3 uncje za 7 mszy; 1 libra za 12 mszy; 100 solidów w złocie za 120 mszy)¹⁶. Solid w złocie (*solidus aureus*) wprowadzony przez Konstantyna Wielkiego przetrwał aż do końca Cesarstwa Bizantyńskiego i stanowił 1/72 libry (=327,45g), czyli 4,55 g złota, a denar był monetą o wartości od 3,41g do 4,55 g srebra. Za jednego solida płacono ok. 25 denarów¹⁷. Uncja (=27,288g) stanowiła 1/12 libry. Według *Penitencjału Egberta* obol był 1/12 częścią solida¹⁸.

¹⁴ Por. A. Baron, *Świętość a ideały człowieka*, dz. cyt., s. 217–222.

¹⁵ Por. C. Vogel, *Il peccatore e la penitenza nel Medioevo*, dz. cyt., s. 198.

¹⁶ Por. C. Vogel, *Il peccatore e la penitenza nel Medioevo*, dz. cyt., s. 198–199.

¹⁷ Por. L. Castiglioni, S. Mariotti, *Vocabolario della lingua latina*, Milano 1990 (nuova edizione), s. 1938 (tabela 1.1.5.), s. 1945 (tabela 2.2.2.). Należy tu uzupełnić, że waga oraz jakość kruszka wahała się w zależności od miejsca i czasu. Złoty solid – por. J.P.C. Kent, *Gold coinage in the late Roman Empire*, w: *Essays in Roman coinage presented to Harold Mattingly*, Oxford 1956, s. 190–204; na s. 191 pisze: solidi, the „stable” gold coins first issued under Constantine.

¹⁸ Por. *Penitencjał Egberta* 4, 57, w: *Księgi pokutne*, dz. cyt., s. 237, w. 26 (SCL 5).

Ujęcie Vogla daje ogólną orientację odnośnie do stosowanych zamienników pokuty. Aby dojrzeć ich rozwój i wzajemne zależności, trzeba przedstawić je chronologicznie i omówić ich stosowanie w konkretnych księgach pokutnych, bo tylko takie mieli do swojej dyspozycji chrześcijanie w poszczególnych gminach.

1. Zamienniki pokuty według *Kanonów Irlandzkich* (SCL 5, 50–52)

Pierwszy wykaz zamienników pokut znajduje się w *Canones Hibernenses*, II. *De arreis* z połowy VII wieku. Vogel wyjaśnia, że łacińskie słowo *arream* prawdopodobnie pochodzi ze starożytnego słowa irlandzkiego *arra*, które oznacza równość i zamianę¹⁹. Stąd można przypuszczać, że przynajmniej w tym wykazie pokuta zamieniona z pewnych względów miała być równoważna pokucie wcześniej otrzymanej. Dla teologa oznacza to, że pokuta i nawrócenie nie były mierzone tylko ilością podejmowanych praktyk, ale w grę mogły wchodzić także intencja i możliwości psychosomatyczne pokutnika, oczywiście przy założeniu, że konkretny przypadek nie przejawiał ani tendencji rygorystycznych, ani laksystycznych.

Zachowały się dwie wersje zamienników pokuty w ramach *Kanonów Irlandzkich*: wersja dłuższa P (12 kanonów) oraz wersja krótsza B (dziesięć kanonów), która pomija kanon pierwszy o pokucie przedłużonej o noc (*superpositionis*)²⁰ oraz kanon dziesiąty o zamianie rocznej pokuty, w którym występuje bliżej nieznanie staroirlandzkie wyrażenie *fordobor 7 ith* (Bieler) lub *fordo borfiit* (Wasserschleben). Obecność staroirlandzkich słów może wynikać z faktu, że Irlandia nigdy nie należała do cesarstwa rzymskiego „i w rezultacie dużo dłużej niż większość innych regionów Europy

¹⁹ Por. C. Vogel, *Il peccatore e la penitenza nel Medioevo*, dz. cyt., s. 82: equivalenza, sostituzione. Szerzej na ten temat: por. D.A. Binchy, *The Old-Irish Table of Penitential Commutations*, „Eriu” 19 (1962), s. 47–72, zwłaszcza s. 50–56; Ch.D. Wright, *The Irish Tradition in Old English Literature*, Cambridge 1993, s. 226 wraz z notą 56, w której pyta: „Has Latin *arr(h)a* been confused with Hiberno-Latin *arream* („commutation for penance”)?”, potwierdzając w ten sposób znaczenie rzadkiego słowa *arream* w odniesieniu do zamiany pokuty. Podobnie pisze Ludwig Bieler, zob. L. Bieler, *The Irish Penitentials: Their Religious and Social Background*, Berlin 1966, s. 329–340 (*Studia Patristica*, 8); por. s. 335.

²⁰ Post taki przedłużano o noc, czyli trwał do rana następnego dnia – wyjaśnia to: *Księga pokutna Kummeana VIII*, 27, w: *Księgi pokutne*, dz. cyt., s. 79 (SCL 5): *una interveniente nocte*.

Zachodniej zachowała elementy ładu społecznego z przedrzymskiej epoki żelaza”²¹. Pozostałe dziesięć kanonów wersji P oraz wszystkie w wersji B dotyczą zamiany pokuty rocznej, którą w ujęciu wersji dłuższej można zamienić na kilkanaście różnych innych praktyk pokuty, a w wersji krótszej – na dziewięć. I tak roczną pokutę można było zamienić na:

- trzydniowe całodzienne czuwanie bez snu, chyba że na chwilę (kan. 2), wersja krótsza dodaje: bez krzesła, czyli bez siedzenia;
- trzykrotne odmówienie 50 psalmów z kantykami oraz z nabożeństwem, 12 godzin oraz o każdej godzinie 12 ukłęknięć z rękami wzniesionymi do modlitwy (kan. 2);
- 3 dni ze zmarłym świętym w grobie, bez jedzenia i picia, bez snu, z ubraniem złożonym na boku, ze śpiewaniem psalmów i modlitwą godzin, po spowiedzi i postanowieniu poprawy wobec kapłana (kan. 3), wersja krótsza zmienia szczegół dotyczący ubrania: przepasany własnym ubraniem;
- trzydniową pokutę w kościele, bez jedzenia, picia i snu, bez odzienia i krzesła, ze śpiewaniem psalmów z kantykami i modlitwą godzin, z 12 ukłęknięciami na kolana po wyznaniu grzechów kapłanowi i wobec ludu (kan. 4), wersja krótsza zmienia szczegół dotyczący ubrania: z własnym ubraniem²²;
- 12 dni i nocy o niewielkich kawałkach chleba odpowiadających wielkości trzech chlebów upieczonych z trzeciej części pokarmu przeznaczanego na długi post (kan. 5), wersja krótsza pomija ostatnią część od słowa „upieczonych”, które w wersji dłuższej zawierają staroirlandzkie wyrażenie *coaid siir troscho*;
- 12 trzydniowych postów (kan. 6);
- miesiąc surowego umartwienia na granicy przeżycia (kan. 7);

²¹ R. Collins, *Europa wczesnośredniowieczna 300–1000*, tłum. T. Szafrąński, Warszawa 1996, s. 255. Autor w części rozdziału 14 pt. *Tworzenie się Kościoła irlandzkiego* (s. 247–262 oraz s. 267–272) krótko omawia początki chrześcijaństwa w Irlandii oraz jego późniejszy wpływ na życie chrześcijan na kontynencie. O korzystaniu ze zbiorów praw świeckich przy tworzeniu pism kościelnych w Irlandii świadczy V część *Kanonów Irlandzkich* pt. *Synod mędrców dotyczący psów*, w: *Księgi pokutne*, dz. cyt., s. 55* (SCL 5).

²² Niektóre manuskrypty wersji dłuższej mają *cum vestitu* – por. *Księgi pokutne*, dz. cyt., s. 50 (SCL 5) nota d, a to świadczy o tym, że wersja dłuższa i krótsza różni się w istocie rzeczy tego typu wariantami.

- 40 dni o chlebie i wodzie, przedłużony post w każdym tygodniu, 40 psalmów i 40 ukłęknięć oraz modlitwa godzin (kan. 8), wersja krótsza wymaga 40 ukłęknięć w każdej godzinie modlitwy;
- 50 dni szczególnego (*superpositiones*, czyli przedłużonego) postu, 60 psalmów i ukłęknięć oraz modlitwę godzin (kan. 9), wersja krótsza wymaga 60 ukłęknięć w każdej godzinie modlitwy;
- 40 dni o wodzie oraz dwa posty przedłużone (*superpositiones*) każdego tygodnia; 40 psalmów i ukłęknięć oraz modlitwę w każdej godzinie (kan. 10 tylko w wersji P);
- 100 dni o chlebie i wodzie i modlitwę w każdej godzinie (kan. 11), wersja krótsza dodaje do modlitwy słowo *missa*, które może oznaczać nabożeństwo, jałmużnę lub czytanie²³.

Ostatni kan. 12 precyzuje w odniesieniu do wszystkich powyższych zamienników, że zamienniona pokuta ma się odbyć w całości „bez mięsa i wina, jedynie z bardzo niewielką ilością ziołowego piwa, ale nie w swojej celi i rzadko” (wersja P dłuższa) lub „bez mięsa, wina, masła i słodkiego mleka” (wersja B krótsza). Kan. 12 w wersji dłuższej pokazuje, że jej zamienniki stosowano w klasztorach, a więc dotyczyły mnichów i mniszek. Wersja krótsza mogła być stosowana także poza klasztorami.

Przytoczone zamienniki dotyczą zamiany pokuty rocznej na inną pokutę we wszystkich przypadkach krótszą, ale zintensyfikowaną poprzez dodanie do postu innych form pokutnych. Niektóre z nich mogą uchodzić za radykalne, np. przebywanie ze zmarłym świętym w grobie (kan. 3). W praktyce zapewne chodziło o przebywanie z relikwiami ciała świętego, czyli w dzisiejszym sensie, przy jego grobie. O surowości tej formy pokuty decyduje dodatek, że ma się odbyć bez jedzenia i picia, jakkolwiek z innych zamienników wynika, że pokutnik miał możliwość posilenia się, wprawdzie postnego, ale faktycznego, czyli wystarczającego dla podtrzymania życia (kan. 5 i 7). Była to więc forma głodówki, ale przyjmowanej dobrowolnie i stosownie do swoich możliwości. Stąd można przypuszczać, że takie formy pokuty nie były zbyt często podejmowane, ale sama możliwość ich podjęcia uświadamiała tragizm konsekwencji popełnienia grzechu w życiu religijnym

---

²³ Por. *Księgi pokutne*, dz. cyt., s. 51* nota A (SCL 5).

człowieka. Bieler zauważa, że surowa pokuta zaproponowana w *De arreis* (por. SCL 5, 50) nie była praktykowana w Irlandii poza nielicznymi klasztorami²⁴. Ponadto, warto zauważyć, że poszczono do wieczora, albo w przypadku postu przedłużonego – do rana następnego dnia, jak wspomniano wcześniej, a nie we współczesnym rozumieniu doby trwającej od godz. 0 do godz. 24.

2. Zamienniki pokuty według *Księgi pokutnej Kummeana* (SCL 5, 79–80) i *Discipulus Umbrensium* (SCL 5, 138–139)

Kolejną księgą, która zawiera zamienniki pokut, jest irlandzka *Księga pokutna Kummeana* VIII, 25–28. Składa się na nią wstęp, jedenaście rozdziałów i zakończenie (SCL 5, 70–85). Zamienniki stanowią jedynie cztery krótkie zdania na końcu rozdziału ósmego poświęconego grzechowi pychy, ostatniemu z ośmiu grzechów głównych w ujęciu Kasjana²⁵.

Księga pokutna Kummeana, rozdz. VIII ustosunkowuje się do niektórych wymienionych powyżej zamienników z *Kanonów Irlandzkich*, wprowadzając je słowami, że inni dają możliwość zamiany pokuty rocznej na 12 trydniówek (por. kan. 25), ale dodaje, że ani tego nie pochwała, ani nie gani. Świadczy to o tym, że praktyka zamiany pokuty dopiero się kształtowała na danym terenie. O takiej zamianie mówi kan. 6 wyżej omówionych zamienników *Kanonów Irlandzkich*. Księga wspomina jeszcze o zamianie rocznej pokuty na: 100 dni z ograniczoną pod względem ilości i jakości żywnością oraz odśpiewaniem 50 psalmów (kan. 26), nawiązując do kan. 11 zamienników irlandzkich; 50 przedłużonych postów (kan. 27), nawiązując do kan. 9 zamienników irlandzkich. W ostatnim kan. 28 rozdz. VIII księgi czytamy:

Inni ustalają pokutę dla chorych, aby dawali jałmużnę, to znaczy wartość służącego lub niewolnicy, lecz dobrze jest, jeśli rozda połowę swojego majątku, a jeśli kogoś oszukał odda w czwórnasób (por. Łk 19, 8).

²⁴ Por. L. Bieler, *The Irish Penitentials: Their Religious and Social Background*, Berlin 1966, s. 335–336 (Studia Patristica, 8).

²⁵ Por. *Księgi pokutne*, dz. cyt., s. 70* nota E, s. 79 (SCL 5).

O zamianie w formie służącego czytamy w *Decyzjach synodu irlandzkiego*, w których tylko punkt 9 jest zamiennikiem pokuty jednej niewolnicy (służącej) na 12 kurczaków lub 13 szekli (1 szekel to równowartość dwóch srebrnych denarów)²⁶.

Podobną sytuację mamy w *Discipulus Umbriensium* I, 7, 5 (SCL 5, 138), w której autor przekazuje jedno zdanie o zamiennikach oraz drugie wyjaśniające ich źródło (SCL 5, 139). Wydawcy SCL 5 umieścili *Discipulus Umbriensium* w ramach pięciu dokumentów pokutnych pod wspólnym tytułem *Orzeczenia* (lub *Kanony*) *Teodora biskupa Canterbury*, którym przypisuje się dzisiaj anglosaskie pochodzenie. Teodor, biskup Canterbury (zm. 690) urodził się w Tarsie, a do Anglii został posłany przez papieża w celu reorganizacji Kościoła na wzór zwyczajów rzymskich²⁷.

Zamiennik pokuty w *Discipulus Umbriensium* I, 7, 5 pozostaje w ścisłym związku z *Księgą pokutną Kummeana* VIII, 25. 28 (SCL 5, 79–80). Jest więc zamiennikiem irlandzkim, który podano w bardzo krótkiej formie w dokumencie anglosaskim. *Discipulus Umbriensium* I, 7, 5 stwierdza, że podane przepisy „pochodzą z książeczki Szkotów” (SCL 5, 139), a wspominał o tym już we wstępie, gdzie czytamy, że Teodor znalazł przepisy pokutne w książeczce Szkotów²⁸. Ponadto, autor nadmienia jeszcze, że „u różnych osób znalazły się różne i pomieszane zbiory przepisów”²⁹ pokutnych. Wynika stąd, że irlandzkie zbiory pokutne (w tym także zamienniki pokuty) krążyły w VII wieku we wspólnotach anglosaskich i stawały się popularne.

Discipulus Umbriensium pochwała zamianę rocznej pokuty na 12 tygodniówek, odwołując się do autorytetu Teodora oraz powtarza wspomniane słowa o pokucie dla chorych z *Księgi pokutnej Kummeana*. Zamianę rocznej pokuty na 12 tygodniówek oprócz *Księgi pokutnej Kummeana* spotkaliśmy w zamiennikach irlandzkich zarówno w wersji dłuższej, jak i krótszej *De arreis*, 6 (SCL 5, 50 i 51). Znajdziemy ją także poniżej w *Rozdziałach Teodora* 10, gdzie zostanie uzupełniona o inne zamienniki

²⁶ Por. kan. 9, w: *Księgi pokutne*, dz. cyt., s. 49 (SCL 5).

²⁷ Por. *Księgi pokutne*, dz. cyt., s. 115*, nota A (SCL 5).

²⁸ Por. *Księgi pokutne*, dz. cyt., s. 132, w. 11 (SCL 5).

²⁹ Por. *Księgi pokutne*, dz. cyt., s. 132, w. 17 (SCL 5).

i praktyki pokutne (por. SCL 5, 165). Warto zaznaczyć, że nie rozstrzygamy tu kwestii wzajemnych zależności wymienionych tu trzech dokumentów pokutnych powstałych w VII wieku.

Discipulus Umbrensium I, 7, 5 stwierdza, że wspomniany Teodor „czasem ustanowił cięższą [pokutę] za najcięższe winy, a czasem, jak mu się wydawało, podał lżejszą dla ludzi małodusznych” (SCL 5, 139). Z przytoczonych słów wynika, że zamienniki pokuty dotyczyły wówczas przede wszystkim, jeśli nie w ogóle, najcięższych grzechów i uwzględniały stan duchowy pokutnika. Autor pisze, że mniejsze pokuty proponowano dla ludzi małodusznych (*pusillanimis*), ale zapewne uwzględniano także ich stan zdrowotny, skoro autor pisze o tym w odniesieniu do ludzi chorych, którzy podejmowali pokutę.

3. Zamienniki pokuty według *Rozdziałów Teodora* (SCL 5, 161*-166*)

Więcej uwagi zamiennikom poświęcają *Rozdziały Teodora*. W księdze tej na sześćdziesiąt rozdziałów aż w ośmiu (rozdz. 3–10) omawiane są zamienniki różnych rodzajów pokuty. Autor pisze o tym w rozbudowanych zdaniach, przydatnych dla zrozumienia teologii stosowania zamienników pokuty. Dlatego z teologicznego punktu widzenia najbardziej interesujące są *Rozdziały Teodora*, które podają nie tylko zamienniki pokuty, ale omawiają szczegółowo przebieg podjętej nowej pokuty.

W rozdziale pierwszym autor opisuje przebieg rocznej pokuty o chlebie i wodzie:

trzy dni, od czwartku do soboty, należy się powstrzymywać od wina, miodu pitnego, miodu i piwa, mięsa i tłuszczu, sera i jaj oraz od wszystkich tłustych ryb. Można spożywać małe ryby, jeśli można je dostać. Jeśli ich nie ma, wówczas rybę, ale tylko jednego rodzaju, jarzyny, rośliny strączkowe, owoce, gdyby ktoś chciał, może spożywać, jak i pić piwo³⁰.

Następnie autor szczegółowo wylicza dni, w które można świętować z innymi chrześcijanami posilając się wraz z nimi tym samym pożywieniem i napojami. Są to: wszystkie niedziele, cztery dni Bożego

³⁰ *Rozdziały Teodora* 1, 2, w: *Księgi pokutne*, dz. cyt., s. 161* (SCL 5).

Narodzenia, dzień Objawienia, osiem dni Wielkiej Nocy, dzień Wniebowstąpienia, cztery dni Pięćdziesiątnicy, uroczystości św. Jana Chrzciciela, św. Marii, dwunastu Apostołów, św. Michała, św. Remigiusza, św. Marcina, dzień Wszystkich Świętych oraz uroczystość świętego czczonego lokalnie w miejscu życia pokutnika.

Widać stąd, że według *Rozdziałów Teodora* roczny post o chlebie i wodzie nie był interpretowany jako ścisły post przez okres 365 dni, ale oznaczał ograniczenie ilości i jakości posiłków. Autor dodaje, że pokutnik „zawsze winien się wystrzegać wszelkiego opilstwa i rozpychania żołądka”³¹. Skoro obżarstwo i pijaństwo należą do grzechów, to zapewne nie tylko zaciągały konieczność nowej pokuty, ale także łamały odbywany post.

Rozdziały Teodora przewidują przedłużenie rocznego postu o następny rok za szczególnie ciężkie grzechy³². Przedłużona pokuta obejmowała poszczenie w każdy poniedziałek i środę aż do wieczora oraz posilanie się

suchym pożywieniem, to znaczy chlebem i jałowymi, ale gotowanymi jarzynami, bądź owocami, bądź surowymi warzywami; należy wybrać jedno z tych trzech i z tego skorzystać. Można pić piwo, ale z umiarem³³.

Ponadto, w piątki należało wytrwać wyłącznie o chlebie i wodzie oraz pościć przez trzy czterdziestnice (przed Bożym Narodzeniem, Wielkanocą i przed św. Janem). Podczas takiego przedłużonego postu w wymienione wyżej dni świąteczne pokutnik mógł świętować, jak inni chrześcijanie³⁴.

Dla grzesznika, który nie był w stanie wypełnić naznaczonej pokuty, *Rozdziały Teodora* (rozdz. 3–10) dają możliwość jej zamiany. Forma zamiany jest tu bardziej rozbudowana aniżeli w kanonach *De arreis*, bo daje możliwość zamiany tygodnia, miesiąca, roku, a nawet siedmiu lat pokuty o chlebie i wodzie. Zamiana pokuty łączyła się z podjęciem wyrzeczeń i umartwień innego rodzaju.

³¹ *Rozdziały Teodora* 1, 2, w: *Księgi pokutne*, dz. cyt., s. 161* (SCL 5).

³² *Rozdziały Teodora* 1, 3, w: *Księgi pokutne*, dz. cyt., s. 161* (SCL 5).

³³ *Rozdziały Teodora* 1, 4, w: *Księgi pokutne*, dz. cyt., s. 161* (SCL 5).

³⁴ *Rozdziały Teodora* 1, 5, w: *Księgi pokutne*, dz. cyt., s. 162* (SCL 5)

Rozdziały Teodora (rozd. 3, 1–5) proponuje rozpocząć post roczny o chlebie i wodzie w kościele odśpiewując 50 psalmów, najlepiej klęcząc (rozd. 3, 1).

W przeciwnym razie niech to uczyni w odpowiednim miejscu i niech nakarmi jednego ubogiego, a w tym dniu niech spożywa cokolwiek zechce, wykluczając wino, mięso i tłuszcz (rozd. 3, 1).

Jeśli pokutnik nie jest w stanie klęczeć tak długo, może zrobić to w innej pozycji, ale w kościele. Jeśli podejmie to poza kościołem, ma stać w jednym miejscu, ale wówczas powinien odmówić 70 kolejnych psalmów, nakarmić ubogiego i „w tym dniu niech zje cokolwiek chce, wyjąwszy wino, mięso i tłuszcz” (rozd. 3, 2). Istnieje jeszcze inna możliwość: można uklęknąć w kościele sto razy, bo jest to prośba o łaskę. Jeśli nie może tego uczynić w kościele, „niech uczyni to skrycie w odpowiednim miejscu. Gdy tak robi, tego dnia może jeść, co chce, bez wina, mięsa i tłuszczu” (rozd. 3, 3). Nawet pokutnik nieznający psalmów może skorzystać z tej formy rozpoczynania postu, ale jeśli jest zamożny, powinien odkupić to za trzy denary, a ubogi za jeden, i podobnie jak w poprzednich przypadkach może w tym dniu spożywać to, co chce, z wyjątkiem wina, mięsa i tłuszczu (rozd. 3, 4). Ponadto, według autora *Rozdziałów Teodora* (rozd. 3, 5), jeden dzień takiego postu może zastąpić 20 razów (*palmatas*). Łacińskie słowo *palmata* należy do rzadko występujących, a słownik du Cange odsyła do omawianej właśnie księgi pokutnej³⁵.

Rozdziały Teodora dają możliwość zamiany jednego tygodnia postu o chlebie i wodzie na odśpiewanie w kościele na kolanach 300 psalmów albo gdyby to było niemożliwe, można to uczynić w innym miejscu trzy razy odśpiewując psalterz i wówczas pokutnik może spożywać, co chce, oprócz wina, mięsa i tłuszczu (rozd. 4, 1).

Podobnie można zamienić miesiąc postu o chlebie i wodzie, ale w zamian należy odśpiewać na kolanach 1200 psalmów i w zwykłe dni pożywiać się po godzinie szóstej, a w środę i piątek po dziewiątej. Post od mięsa, wina i tłuszczu obowiązuje cały miesiąc, ale można jeść inne

³⁵ Por. C. du Cange, *Glossarium mediae et infimae latinitatis*, éd. augm., Nior 1883–1887, t. 6, col. 121b, <http://ducange.enc.sorbonne.fr/PALMATA1> (12.11.2019).

rzeczy pod warunkiem wcześniejszego i uważnego odmówienia przepisanych psalmów. Zamianę taką można stosować przez dwanaście miesięcy i w ten sposób zamienić roczny post o chlebie i wodzie (rozd. 4, 2).

Autor pisze jeszcze o możliwości zamiany pokuty całorocznej o chlebie i wodzie dla tych, którzy nie mogą pościć. Można ją zastąpić jałmużną przekazaną osobom ubogim w wysokości 22 solidów oraz przestrzeganiem postu o chlebie i wodzie w każdy piątek i w trzy czterdziestnice w roku przed Wielkanocą, uroczystością św. Jana Chrzciciela i Bożym Narodzeniem (rozd. 5, 1). Wskazane tu posty czterdziestodniowe można także zamienić na jałmużnę, udzielając ją ubogim w wysokości połowy wartości pokarmów i napojów spożytych w czasie danej czterdziestnicy (rozd. 5, 2). Warto tu podkreślić wspólnotowy charakter zamienników związanych z jałmużną i dzieleniem się środkami do życia.

W sytuacji, gdy ktoś nie jest w stanie podjąć rocznej pokuty postnej ani żadnego z proponowanych zamienników, może zamienić dzień pokuty o chlebie i wodzie zgodnie z postanowieniami papieża Bonifacego (rozd. 6, 1). Mowa zapewne o zamiennikach pokuty św. Bonifacego, arcybiskupa, które wydawcy *Ksiąg pokutnych* umieścili jako dodatek do *Wyciągu Egberta*. W punkcie czwartym czytamy tam, że za dzień pokuty należy 4 razy odmówić Psalm 118 i 70 razy pokłonić się do ziemi, odmawiając modlitwę *Ojcze nasz* (SCL 5, 193*). *Rozdziały Teodora* wskazują tu jeszcze na inną możliwość, a mianowicie można poprosić prezbitera o odprawienie mszy w swojej intencji, w której trzeba nabożnie uczestniczyć, ale tylko pod warunkiem, że nie idzie o grzechy ciężkie (*crimina capitalia*), bo takie grzechy należy wpierw obmyć łzami (rozd. 6, 2).

Ludzie zamożni mogą zamienić pokutę postu na ofiarę pieniężną. Człowiek bogaty za 7 tygodni powinien ofiarować 20 solidów, jeśli go nie stać na taką kwotę, może dać 10 solidów, a człowiek bardzo ubogi nawet tylko 3 solidy. Każdy taki ofiarodawca powinien rozważyć komu daje, a może przeznaczyć ofiarowaną sumę „na wykupienie jeńców, czy na ofiarę dla świętego ołtarza, czy posługującym Bogu albo ubogim na jałmużnę” (rozd. 7). Widać tu wyraźnie, jak autorzy zamienników starają się zarówno wskazać dokładnie adresata, jak i dostosować wysokość udzielanej kwoty do możliwości pokutnika. Potwierdzają to następane trzy rozdziały 8, 9 i 10.

W rozdziale 8. autor pisze o mających pokutować trzy lata, którzy nie mogą dopełnić podjętego postu ani jego zamiany. Mogą oni dokonać kolejnej zamiany:

Jeśli ma pościć trzy kolejne lata, a nie może, może to zamienić. W pierwszym roku niech przebłąga dając 26 solidów na jałmużnę. Drugi rok może wykupić 20 solidami, a trzeci 18 solidami, co w sumie daje 64 solidy (8, 1),

zaznaczając, że ludzie majątni powinni ofiarować więcej, stosownie do słów Jezusa z Łk 12, 48. Podobnie, więksi grzesznicy powinni niezależnie od naznaczonej pokuty, dodatkowo powstrzymywać się nawet od pokarmów dozwolonych, umartwiać się postami, podejmować czuwania i gorliwie się modlić (8, 2). Według Vogla tylko osoby zamożne, które miały wielu przyjaciół, mogły zapłacić innym za podjęcie postu w zamian za wyznaczoną im pokutę³⁶.

W rozdziale 9. autor proponuje zamiennik pokuty postnej o chlebie i wodzie osobom, które nie mogą pościć, ani nie stać ich na zamianę pokuty na ofiarę pieniężną, ale znają psalmy. W zamian za jeden dzień postu o chlebie i wodzie powinni odśpiewać trzy razy *Błogosławiony czysty aż do będę towarzyszem Pana* (czyli Psalm 118), 6 razy *Zmiłuj się nademną Boże* (czyli Psalm 50), 70 razy upaść na twarz oraz na kolanach odśpiewać modlitwę *Ojcze nasz*. A jeśli ktoś nie zna psalmów, jeden dzień postu o chlebie i wodzie, może odpokutować upadając na twarz sto razy i klęcząc odśpiewać *Ojcze nasz*.

Rozdział 10. zatytułowany *O zamianie siedmiu lat* wymienia inne możliwości zamiany rocznej, dwuletniej oraz kilkudniowej pokuty postnej. Pokutę roczną może zastąpić: 12 postów trzydniowych, każdy z 3 psalterzami i 300 biczami w czasie odmawiania kolejnych psalterzy; 120 mszy z trzema psalterzami i za każdym razem 300 razami; 100 solidów danych na jałmużnę. Pokutę dwuletnią zastępują 24 posty dwudniowe połączone z psalterzem i 300 biczami. Pokutę dwudniową zastępuje 75 psalmów i 300 razów, a trzydniową – 100 psalmów i 300 razów. Wydaje się, że zamiennik ten daje możliwość zamiany części dłuższej pokuty. Zapewne korzystały z niego osoby, które w ciągu odbywania długiej pokuty

³⁶ Por. C. Vogel, *il peccatore e la penitenza nel Medioevo...*, dz. cyt., s. 204–205.

zapadły na zdrowiu albo z jakichś innych powodów nie mogły kontynuować podjętej pokuty. Zamiennik ten gwarantował ciągłość odbywanej pokuty.

4. Zamienniki pokuty według *Wyciągu Egberta z Yorku* (SCL 5, 192–193)

Do *Wyciągu Egberta* dołączone zostało dziesięć zamienników pokut w rozdziale XIII, 12–21 (SCL 5, 192) oraz siedem, które tworzą rozdział XIV. *Zamienniki Bonifacego*, 1–7 (SCL 5, 193).

Zamienniki pokuty w *Wyciągu Egberta* w wielu punktach są zbieżne z zamiennikami pokuty w *Rozdziałach Teodora*, które zostały omówione powyżej. We wprowadzeniu do zamienników pokuty *Wyciąg Egberta* 13, 11 (SCL 5, 192) zachęca, aby każdy kto może, wypełnił poleconą pokutę, ale dla osób, które nie są w stanie jej dopełnić, jako rady podaje możliwość jej zamiiany (rozd. 13, 12–21). Tekst o zamiennikach kończy wezwanie do nawróconych, aby każdy z nich myślał „o lekarstwie dla dusz, w jaki sposób swoją i inne może pouczyć, nauczyć mądrą mową” (rozd. 13, 21). W ten sposób zamienniki zyskują pozytywną motywację, bo mają służyć wspólnocie chrześcijańskiej w osiągnięciu wyższego poziomu religijnego. Zamienniki pokuty w założeniu były więc narzędziem pracy nad sobą, ale w praktyce łatwo mogły być wykorzystywane do znalezienia formy pokutnej nie tyle najodpowiedniejszej, co najprostszej i najszybszej, a to w konsekwencji mogło ją prowadzić do zabiegu czysto formalnego. Trzeba jednak zaznaczyć, że uwaga ta dotyczy także wszelkich innych form życia religijnego.

W zamian za dzień postu o chlebie i w wodzie pokutnik może odśpiewać po kolei 50 psalmów na kolanach lub w innej pozycji 70, w kościele lub w jednym miejscu (rozd. 13, 12), albo 200 razy uklęknąć, albo dać ofiarę jednego denara i trzy jałmużny ubogim, albo przyjąć 50 razów lub odmówić 50 psalmów. Ostatnią propozycję *Wyciąg Egberta*, jak się wydaje, uściśla, że zimą, jesienią i na wiosnę dzień takiej pokuty można zamienić na 100 uderzeń (*percussiones*) lub psalmów, a w lecie na 150 psalmów lub uderzeń (rozd. 13, 13).

Tydzień pokuty o chlebie i wodzie można zamienić na 300 psalmów na klęcząco w kościele lub po kolei w jednym miejscu, a więc zgodnie z *Rozdziałami Teodora*³⁷ (rozd. 13, 15).

Miesiąc pokuty o chlebie i wodzie można zamienić na 1200 psalmów na klęcząco lub 1680 bez zginania kolan, a następnie przez wszystkie dni pokutować do godziny szóstej, w środy i piątki do dziewiątej, z powstrzymaniem się od mięsa i wina. W każdym razie po odśpiewaniu psalmów można spożywać inne pokarmy (rozd. 13, 14). Zamiennik nawiązuje do *Rozdziałów Teodora*³⁸, a tłustym drukiem wyróżniono słowa występujące w *Penitencjale Egberta*³⁹.

Pokutnik, który nie zna psalmów ani nie może pościć, za roczną pokutę o chlebie i wodzie powinien przekazać na jałmużnę 26 solidów i w każdym tygodniu pościć jeden dzień do godziny dziewiątej, a inny aż do wieczora oraz przez 3 czterdziestnice. Ponadto, pokutnik powinien rozważyć, ile zjada i połowę wartości swego pożywienia dać na jałmużnę. Zamiennik ten zależy od *Rozdziałów Teodora*⁴⁰, dodając uwagę, że jeśli pokuta jest dłuższa niż rok, to w drugim roku może być łagodniejsza (rozd. 13, 16).

Pokutnik, który nie może podjąć żadnego z zaproponowanych zamienników, trzyletnią pokutę może zamienić na jałmużnę w pierwszym roku o wartości 26 solidów, w drugim roku – 20 solidów i w trzecim – 18 solidów, a więc razem 64 solidy (rozd. 13, 18). Zamiennik ten także pochodzi z *Rozdziałów Teodora*⁴¹. W ogóle ludziom możliwym autor radzi za popełnione grzechy i winy naśladować Zacheusza, który połowę majątku rozdał biednym, a skrzywdzonym przez siebie oddał w czwórnasób (por. Łk 19, 8). Ponadto, pokutnik powinien zrezygnować z długów zaciągniętych u niego przez ludzi wolnych oraz podjąć dzieło wykupienia jeńców. Od dnia, w którym przestał grzeszyć, może przystępować do komunii (rozd. 13, 19). Do wiersza Łk 19, 8 nawiązywała *Księga*

³⁷ Por. *Rozdziały Teodora* 4, 1, w: *Księgi pokutne*, dz. cyt., s. 163 (SCL 5).

³⁸ Por. *Rozdziały Teodora* 4, 2, w: *Księgi pokutne*, dz. cyt., s. 163 (SCL 5).

³⁹ Por. *Poenitentiale Egberti* I/1, 2, 4, w: *Księgi pokutne*, dz. cyt., s. 203 (SCL 5); zob. poniżej punkt 5.

⁴⁰ Por. *Rozdziały Teodora* 5, 1–2, w: *Księgi pokutne*, dz. cyt., s. 163 (SCL 5).

⁴¹ Por. *Rozdziały Teodora* 8, 1, w: *Księgi pokutne*, dz. cyt., s. 164 (SCL 5).

pokutna *Finniana*, ale przy okazji wyznaczania pokuty dla duchownego, który dokonał kradzieży⁴². *Księga pokutna Kummeana* radzi to dla ludzi chorych i tych, którzy oszukali⁴³. Podobnie czyni *Discipulus Umbrensius*⁴⁴. Słowa Łk 19, 8 dosłownie zacytuje jeszcze *Penitencjał Egberta* w bardziej rozszerzonej formie i przy okazji zamienników pokuty, które omawiamy poniżej.

W wykazie zamienników pokuty autor *Wyciągu Egberta* zaznacza, że dni od Bożego Narodzenia aż do Objawienia oraz inne wypisane wyżej nie wliczają się do czasu pokuty (rozdz. 13, 17). Zapewne tu także nawiązuje do *Rozdziałów Teodora*⁴⁵.

Do *Wyciągu Egberta*, jak już wspominaliśmy, wydawcy dołączyli w formie aneksu siedem punktów, które tworzą *Zamienniki św. Bonifacego arcybiskupa* (SCL 5, 193). Zamienniki te proponują, jak w ciągu roku wypełnić pokutę siedmioletnią (1). Można to zrobić, zamieniając częściowo pokutę. Można podjąć trzydniowy post za miesiąc pokuty wraz ze śpiewem psalmów: 120 psalterzy za rok pokuty lub 50 psalmów i 5 *Ojcze nasz* za jeden dzień postu (2); Psalterz i 15 *Ojcze nasz* za 3 dni pokuty (3); albo 4 razy na przemian Psalm 118 (*Błogosławieni niepokalani*) z 70 pokłonami do ziemi z odmawianiem *Ojcze nasz* za jeden dzień pokuty (4). Zamienniki Bonifacego dają ponadto możliwość zmniejszenia ilości psalmów, w zamian za podjęcie padania na twarz w oratorium i powtarzania 100 razy słowa *Zmiłuj się nade mną Boże* oraz *Odpuść mi moje winy* za jeden dzień pokuty (5). Pokutnik może także wyznać swoje grzechy i ze łzami prosić prezbitera o odprawienie za niego mszy, o ile nie są to grzechy ciężkie (*crimina capitalia*) (6). Jedna msza zastępuje 12 dni pokuty, 10 mszy – 4 miesiące, 20 mszy – 9 miesięcy, a 30 mszy – 12 miesięcy (7).

---

⁴² Por. *Księga pokutna Finniana* 25, w: *Księgi pokutne*, dz. cyt., s. 18 (SCL 5).

⁴³ Por. *Księga pokutna Kummeana* 8, 28, w: *Księgi pokutne*, dz. cyt., s. 80 (SCL 5).

⁴⁴ Por. *Discipulus Umbrensius*, w: *Księgi pokutne*, dz. cyt., s. 138 (SCL 5).

⁴⁵ Por. *Rozdziały Teodora* 1, 2, w: *Księgi pokutne*, dz. cyt., s. 161* (SCL 5).

5. Zamienniki pokuty według *Penitencjału Egberta* (SCL 5, 202–203. 237–238)

W *Penitencjale Egberta* wzmianki o zamiennikach znajdujemy w księdze I/1, rozdz. 2 punkty 1–7 (SCL 5, 202–203) oraz w księdze IV, 57–59 (SCL 5, 237–238).

W księdze I/1 autor wprowadza zamienniki pokuty, stwierdzając, że taryfy pokuty zostały ustanowione dla chcących naprawić swoje błędy przed Bogiem, i że „za grzechy główne należy czynić pokutę przez rok, dwa lub trzy o chlebie i wodzie, natomiast za grzechy mniejsze tydzień lub miesiąc; za wszystkie w ten sam sposób” (rozdz. 2, 1). Autor był jednak świadom, że niektórzy nie są w stanie dochować przepisanej pokuty, i oni mogą podjąć pokutę śpiewaniem psalmów i jałmużną. I tak ten, kto nie może pościć, powinien odśpiewać 50 psalmów po kolei w kościele lub w innym miejscu (rozdz. 2, 2), chociaż autor nie precyzuje, jakiej pokuty taki przepis jest zamiennikiem. Dopiero w następnych zdaniach stwierdza, że za tydzień postu o chlebie i wodzie, należy na kolanach odśpiewać 300 psalmów lub 320 bez zginania kolan (rozdz. 2, 3). Za miesiąc postu o chlebie i wodzie *Penitencjał Egberta* proponuje zamiennik znany nam z *Wyciągu Egberta* 13, 14 z małą modyfikacją (rozdz. 2, 4). Nie rozstrzygamy tu chronologii tych dwóch ksiąg, jakkolwiek wydaje się, że *Wyciąg* powinien być późniejszy. Problem w tym, że obie księgi pochodzą z VIII wieku i niewiadomo, z której wersji *Penitencjału* i na jakim etapie jego rozwoju dokonano skrótu.

W następnym punkcie *Penitencjał* w dalszym ciągu wykazuje współzależność z *Wyciągiem Egberta* 13, 16. Dotyczy to przypadku, gdy ktoś nie zna psalmów, ani nie może pościć, ale go rozbudowuje o słowa:

niech dowolnego dnia wydzieli ubogim obola lub jego równowartość. W dowolnym tygodniu niech pości dzień do godziny dziewiątej, a w innym do wieczora i niech żywi się tym, co ma, jak powiedziano wyżej (rozdz. 2, 5).

Następnie znajdujemy w *Penitencjale* niemal identyczne słowa, które zawiera *Wyciąg Egberta* 13, 16–18, dotyczące zamiany rocznego postu na środki materialne, posty i jałmużnę (por. rozdz. 2, 6–7). W dalszej części autor przypomina bogatemu pokutnikowi, że Bóg obdarzył

go bogactwem w tym życiu, aby zapłacił za swoje grzechy, dając mu za przykład Zacheusza z Łukaszewej Ewangelii (rozd. 2, 8).

W księdze IV, 57–59 *Penitencjał Egberta* omawia zasady zamiany postu rocznego przez człowieka zamożnego, a nawet biednego, który z powodu słabości lub choroby nie chce zachować przepisanego postu, różnicując stawkę pieniężną w zależności od jego zamożności:

jeśli ktoś jest bogaty, za 12 miesięcy postu niech da 30 solidów, gdyby nie był tak zamożny, niech da 20 solidów, a jeśli nie jest zbyt bogaty, niech da 10 solidów. Jeśli jest biedny i nie ma 10 solidów, niech da 3, ponieważ bogatemu łatwiej dać 30 niż biednemu 3 (57).

Podaną sumę należy podzielić na trzy części i pierwszą złożyć na ołtarzu, drugą przeznaczyć na wykup ludzi z niewoli, a trzecią na pokrycie niezbędnych wydatków kościoła (por. 57). Następnie *Penitencjał* wymienia zamienniki postu jednodniowego: można go zamienić na obol lub 200 psalmów, albo na odśpiewanie 12 razy *Zmiłuj się nade mną, Panie*, czyli Psalmu 50 oraz 12 razy modlitwy *Ojcze nasz*, po każdym wersie padając na twarz przed ołtarzem (58). Nie znający psalmów w zamian za dzień postu powinien odśpiewać 50 razy modlitwę *Ojcze nasz* i tyle samo razy pokłonić się do ziemi (58). Autor podaje możliwość zamiany postu siedmioletniego na roczny, która polega na odśpiewaniu każdego dnia i ponownie w nocy psalterza, a wieczorem dodatkowo 50 psalmów (58).

Ostatnim zamiennikiem postu według *Penitencjału* są intencje mszalne: jedna intencja mszalna odkupuje 7 dni postu, dziesięć – 4 miesiące, dwadzieścia – 7 miesięcy, a trzydzieści – 12 miesięcy postu (59).

W następnym punkcie *Penitencjału* czytamy o dwunastu sposobach uzyskania odpuszczenia grzechów. Oczywiście pierwszym jest chrzest, ale wśród pozostałych autor wymienia udzielanie jałmużny (trzeci), psalmy i łyż skruchy (czwarty), post (szósty), miłosierdzie (dziewiąty) (60 w SCL 5, 238), czyli omawiane przez nas praktyki pokutne. Sposoby te w jakimś sensie uzasadniają zamienniki pokuty, gdyż w istocie rzeczy wskazują one na możliwość zamiany jednej formy pokuty na inną. Piątym sposobem jest spowiedź i zadośćuczynienie, które obecnie są najbardziej powszechne.

Wnioski

Zamienniki pokuty w irlandzkich i brytyjskich księgach pokutnych wykazują wzajemne powiązania. Prawdopodobnie powoływanie się na autorytety i podobieństwa wynikały z troski o ich obiektywizację. Zamiana pokuty, a zwłaszcza postu o chlebie i wodzie, na modlitwę lub inne formy umartwienia była zawsze związana z prześląganiem za grzechy pokutnika, który z różnych powodów, nie chcąc lub nie mogąc wypełnić nałożonej pokuty, mógł ją zamienić na inną jej formę. Ponadto istniała możliwość zamówienia mszy, złożenia ofiary pieniężnej za siebie lub za inną osobę, a nawet jawne podjęcie praktyki postnej w czyjejś intencji. Zamiana pokuty na ofiarę pieniężną była w zasadzie dostępna wyłącznie dla ludzi zamożnych. Z czasem zmniejszano jej wartość pieniężną, aby mogli z niej korzystać również ludzie mniej zamożni, a nawet biedni.

Niektóre z omówionych zamienników pokuty były przeznaczone na potrzeby mnichów i mniszek (np. *Zamienniki z Irlandii*, wersja P, kan. 12 – SCL 5, 51). Mogli z nich też korzystać w celu skrócenia długich pokut: zabójcy mężów kościoła, osoby nałogowo popełniające grzech sodomii, grzeszące wbrew naturze, dokonujące zabójstwa w kościele, podpalacze kościoła, cudzołożący w kościele (np. *Rozdziały Teodora 1*, 3–4 – SCL 5, 161).

Zamienniki pokuty starały się dostosować długość i uciążliwość wyznaczonej pokuty do możliwości i potrzeb duchowych konkretnego człowieka w zależności od jego sytuacji zdrowotnej, intelektualnej, materialnej i społecznej. Skierowane były do ludzi piśmiennych i niepiśmiennych, znających na pamięć psalmy oraz do tych, którzy znali tylko podstawową modlitwę *Ojcze nasz*, a zatem do wszystkich, niezależnie od okoliczności życia. Zamienniki pokuty podkreślały odpowiedzialność człowieka za popełnione czyny i wagę zadośćuczynienia za nieodpowiednie działania. Były środkiem wychowawczym, który dawał nie tylko możliwość indywidualnego wypełnienia pokuty i pracy nad sobą, ale także wpływał na posługę całej wspólnoty. Zamienniki miały aspekt społeczny, gdy uczyły dzielić się z innymi, jak przy praktykowaniu np. postu, jałmużny i modlitwy wstawieniowej podejmowanych za innych. Z jednej strony pokazywały one zło grzechu i zapewne wzmacniały jego poczucie, ale z drugiej strony łatwo mogły być wykorzystane do minimalizacji

i formalizacji pokuty, a więc do podejmowania praktyk religijnych bez nawrócenia serca, do którego wzywał Jezus.

Zaprezentowane wnioski dotyczą wyłącznie ksiąg pokutnych stosowanych w Irlandii i na wyspach brytyjskich. Księgi pokutne pojawiły się później również na kontynencie (zwłaszcza we Francji, Italii i Hiszpanii) i były poddawane różnym przeróbkom i akomodacjom⁴⁶, ale to może stanowić przedmiot badań kolejnego artykułu.

Bibliografia

Baron A., *Świętość a ideały człowieka (Ojcowie Apostolscy, Klemens Aleksandryjski, Orygenes). Studium teologiczne na tle modeli filozoficzno-religijnych*, Kraków 2013.

Bieler L., *The Irish Penitentials: Their Religious and Social Background*, Berlin 1966, s. 329–340 (Studia Patristica, 8).

Binchy D.A., *The Old-Irish Table of Penitential Commutations*, „Eriu” 19 (1962), s. 47–72.

Castiglioni L., Mariotti S., *Vocabolario della lingua latina*, Milano 1990.

Collins R., *Europa wczesnośredniowieczna 300-1000*, tłum. T. Szafranski, Warszawa 1996.

Kent J.P.C., *Gold coinage in the late Roman Empire*, w: *Essays in Roman coinage presented to Harold Mattingly*, Oxford 1956, s. 190–204.

Libri poenitentiales, układ i oprac. A. Baron, H. Pietras SJ, Kraków 2011 (Synodi et Collectiones Legume, 5).

Pietras H., *La genesi delle indulgenze*, „Gregorianum” 99 (2018) no. 2, s. 315–333.

Szulc F., *Syn Boży w „Pasterzu” Hermasa: świadectwo chrystologii judeochrześcijańskiej*, Katowice 2006 (Studia Antiquitatis Christiana, 2).

Vogel C., *En rémission des péchés. Recherches sur les systèmes pénitentiels dans l'Eglise latine*, Aldershot 1994 (Collected Studies, 450).

Vogel C., *Il peccatore e la penitenza nel medioevo. II Edizione italiana riveduta e ampliata a cura di Clara Achille Cesarini*, Torino 1988.

Vogel C., *Les „Libri poenitentiales”*, Turnhout-Belgium 1978 (Typologie des sources du Moyen Age occidental, 27).

Wright Ch.D., *The Irish Tradition in Old English Literature*, Cambridge 1993.

---

⁴⁶ Por. C. Vogel, *Il peccatore e la penitenza nel Medioevo*, dz. cyt., s. 109–111.